

Tudomány – politika

A COLLEGIUM BUDAPEST TIZEDIK ÉVE

Klaniczay Gábor

a történettudományok kandidátusa, a Collegium Budapest rektora

I. Rövid bemutatkozás

Noha tizedik éve működik a Collegium Budapest Magyarországon, a volt budai Városházán, és az elmúlt tíz évben nem kevesebb, mint 350 tudós (köztük kiemelkedő, olykor Nobel-díjas hírességek) több hónapos itt-tartózkodását, kutatását tette lehetővé, s ezenkívül mintegy hatvan nemzetközi konferenciát illetve műhelybeszélgetést szervezett, összességében több ezer résztvevővel, mégis úgy érezzük, tevékenysége nem eléggé ismert a magyar tudományos életben. Ezért köszönettel teszünk eleget a szerkesztőség felkérésének, hogy adjunk beszámolót a Collegium ez évi munkájáról, megragadva egyúttal az alkalmat, hogy bevezetőben röviden kitérjünk az elmúlt tíz év eredményeire, az intézet által folytatott kutatómunka jellemzésére is.

A Collegium Budapest – Institute for Advanced Study tízéves fennállása ritka példa arra, hogy sikerre jutott és gyökeret eresztett Magyarországon egy kívülről jött, önzetlen nemzetközi kezdeményezés. Az 1989 utáni változások optimista lendületében *Wolf Lepenies* és *Joachim Nettelbeck*, a berlini Wissenschaftskolleg vezetői úgyszólván a középkori misszionáriusok odaadó erőfeszítésével hívták életre a volt szocialista világban egy új nyugati intézménytípus, az *Institute for Advanced Study* első képviselőjét

Európa keleti felében. Büszkék lehetünk arra, hogy választásuk, s az általuk e vállalkozásra összehozott hat nyugat-európai állam (Ausztria, Franciaország, Hollandia, Németország, Svájc, Svédország) képviselőinek, s az alapításban részt vevő magán-alapítványoknak a választása Budapestre, a régió e célra legalkalmasabbnak ítélt, leg gazdagabb szellemi tradícióval bíró központjára esett. Szerencsés fogadtatást is kapott e kezdeményezés: a Collegium Budapest 1993. júniusi felavatásán *Antall József* miniszterelnök mondott ünnepélyes megnyitó beszédet, nem sokkal később *Göncz Árpád* és *Richard Weizsäcker* elnökök tanácskoztak a Collegium Budapestnek ott-hont adó régi budai Városháza udvarán az ösztöndíjas vendégként itt tartózkodó első tudóscsoporttal. A Collegium Budapest tudományos tanácsának első elnöke korunk nagy francia történésze, az 1996-ban elhunyt *Georges Duby* volt, falai között azóta sok száz neves külföldi és magyar tudós fordult meg, köztük Nobel-díjas professzorok, tevékeny tudományszervezők, remek szakemberek, tehetséges, ígéretes fiatal kutatók.

A Collegium Budapest jelentőségének pontos megértéséhez fontos felhívni a figyelmet arra, hogy itt egy új tudományos intézménytípusról van szó, amely a 20. században született, amelynek képviselői napjainkra önálló, egyre befolyásosabb és eredménye-

sebb csoportba szerveződve lépnek fel a tudományos élet három hagyományos intézménycsoportja, az egyetemek, az akadémiák és tudós társaságok, valamint az egy-egy szűkebb szakterületre specializálódott tudományos kutatóintézetek hálózata mellett. A náci Németországból emigrált tudósok (*Albert Einstein, Neumann János, Kurt Gödel* és mások) befogadására magánalapítványként jött létre Princetonban az első ilyen interdiszciplináris központ, amelynek első igazgatója éveken át *Robert Oppenheimer* volt. Ezt az intézményt az az érdeklődés, hogy különlegesen megtermékenyítő hatású környezetet tudott teremteni a tudományos alkotómunkához. Ennek lényege az volt, hogy a különböző tudományágak legkiválóbb képviselői számára féléves–egyéves ösztöndíj-lehetőséget teremtettek, s a Princetonban évről évre cserélődő alkalmi közösségek a csekély számú állandó munkatárs (permanent fellow) koordináló tevékenységével az új felfedezések, elméleti megfigyelések sorát hozták a nemzetközi kutatás vérkeringésébe. Az otthoni kötelezettségtől felszabadult harminc–negyven ösztöndíjas *fellow* az alkotáshoz ideális körülmények között ezt a tradíciót gyarapítja és hasznosítja azóta is, több mint fél évszázada.

A hatvanas és hetvenes években ez a kezdeményezés egyre több követőre talált Amerikában és az európai országokban. A Collegium Budapest közvetlen mintája, a berlini Wissenschaftskolleg 1980 óta működik. Valamivel korábban alakult a hollandiai NIAS – Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences, Wassenaar, van ilyen intézet Svédországban (SCASSS – Swedish College for Advanced Study in the Social Sciences, Uppsala), Skóciában (Edinburgh Institute for Advanced Study), hasonló jellegű intézmény a bécsi IWM (Institut für die Wissenschaften der Menschen) is, bár le kell szögezni, hogy a

lista – meglepő módon – egyelőre még nem túl hosszú. Amerikában is csupán néhány hasonló nemzetközi hírű intézmény emelkedett fel Princeton riválisaként az elmúlt két évtizedben: a stanfordi Center for Advanced Studies in the Behavioral and Social Sciences – CABS, az Institute for the Humanities (Chapel Hill, North Carolina), a Getty Research Institute – GRI (Los Angeles), a Woodrow Wilson Center (Washington) vagy a Santa Fé Institute.

Kétféle tematikus orientációt figyelhetünk meg ezekben az intézetekben, egyik részük a társadalomtudományok és a humántudományok köréből gyűjti össze meghívottjait (ilyen a NIAS, a SCASSS, Edinburgh, Chapel Hill, Wilson Center, GRI), a másik csoportjuk pedig Princetonhoz hasonlóan a természettudományok képviselőit is bevonja az interdiszciplináris tudósközösségekbe (ilyen a stanfordi CABS, a Santa Fé Institute, a berlini Wissenschaftskolleg). A Collegium Budapest is e második csoportba tartozik.

A Collegium tudományos programjának prioritása a különböző egyéni kutatási tervekkel itt dolgozó, *fellow* nevet viselő ösztöndíjas kutatók – nemzetközi hírű tudósok – munkafeltételeinek és együttműködésének megteremtése. Bármely tudományterület képviselője pályázhat, bár a természettudományok művelőinek csupán teoretikus vizsgálódásokra ad módot, mert a Collegium kísérleti feltételeket nem tud biztosítani. Évente 12–15 *junior fellow* féléves, olykor egész éves meghívására is van lehetőség, ők a disszertációik végső stádiumában dolgozó doktoranduszok vagy a nemrég befejezett disszertációt publikációra előkészítő pályakezdő fiatal kutatók.

A Collegiumban évente összegyűlő, több hónapot vagy egy egész akadémiai évet Budapesten töltő nemzetközi és interdiszciplináris tudósközösség hivatalos kommunikációs nyelve angol, francia vagy német, de az

olykor bábeli nyelvi zűrzavarban sok más nyelvet is hallani. A hétköznapi életnek a rendszeres kommunikációra alkalmat adó mindennapos közös ebéd, s a kutatók munkáját a többiek számára bemutató hetenkénti *fellow-szeminárium* ad keretet. Ez utóbbi olykor nehéz feladat elé állítja a tudósokat: úgy kell számot adniuk problémafelvetésükről és eredményeikről, hogy a többségükben más tudományterületről és más országból jött fellow-társaik is megértsék, mégis érdekes és szakszerű legyen azok számára is, akik közelebbi szakterületről jöttek. Minden megbeszélésre igyekszünk meghívni a magyar tudományos élet érdeklődő képviselőit is, hogy segítsük a nemzetközi kapcsolatok épülését.

A fellow-szeminárium mellett a Collegiumba érkezett tudósok egy része nyilvános előadásokat is tart, ebben a formában próbáljuk közkinccsé tenni a rövidebb időre idejövő nemzetközi *celebritások* ittlétét is. A Collegium e téren az elmúlt tíz évben hozzájárult ahhoz, hogy Budapesten izgalmas nemzetközi tudományos élet alakulhatott ki. A teljesség igénye nélkül utalnék itt néhány emlékezetes meghívottra: a német történetírás doyenje, Reinhard Koselleck (1993–94); a közgazdasági Nobel-díjas Robert Solow (1995); a szemiotika nemrég elhunyt, magyar származású mestere, Thomas A. Sebeok (1995–96); a bizantinológus Ihor Ševcenko (1998), a tekintélyes német művészettörténész, Martin Warnke (1998–99); a francia klasszika-filológia nagy öregje, Jean-Pierre Vernant (2000); a közelmúltban (2000–2001-ben) pedig ahhoz tudtunk hozzájárulni, hogy a Párizsban élő Fejtő Ferenc ismét intenzívebben bekapcsolódhasson a magyar tudományos- és közéletbe.

A tematikus sokszínűségben belül bizonyos súlypontokat adtak a Collegium Budapest *permanent fellow* nevet viselő állandó munkatársai. Kornai János 1992 óta a Harvard Egyetem és a Collegium Budapest

között osztja meg idejét, és a közgazdaságtan mellett ő koordinálta az *átmenet* vizsgálatával foglalkozó kutatások, és általánosabban a társadalomtudományok képviselőinek a munkáját. Vékás Lajos, a Collegium alapító rektora 1992 és 1997 között permanent fellowként a jogtudományok hangsúlyosabb jelenlétét mozdította elő. Helga Nowotny, a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) professzora 1992 és 1999 között volt permanent fellow, és a tudomány-filozófia problémáinak napirenden tartásával járul hozzá ahhoz, hogy a természettudomány és a társadalomtudományok képviselői között a Collegium Budapest minden évében újszerű dialógus létesüljön. 2000 óta pedig ő a Collegium Tudományos Tanácsának az elnöke. A természettudományokért permanent fellow minőségben 1995 óta az elméleti biológia nemzetközi híru magyar kutatója, Szathmáry Eörs a felelős. 1997 óta a rektori tevékenység mellett e sorok írója viseli gondját permanent fellowként a történettudomány és általában a humántudományok tematikájának.

Az állandó munkatársak nemcsak arról gondoskodnak, hogy az egyéni kutatási terveiken dolgozó ösztöndíjasok kapcsolatba kerülhessenek a magyar tudományos élet képviselőivel, hanem nyolc-tíz főből álló kutatócsoportokat, *fókuszcsoportokat* is szerveznek, amelyek a Collegiumban több hónapon át közösen dolgoznak valamilyen kutatási probléma megoldásán. Az egyéni terveiken dolgozó ösztöndíjasok mellett meghívott fókuszcsoportok tematikája sajátos profil ad a Collegium minden akadémiai évének, példát mutat az interdiszciplináris együttműködésre (amelybe rendszerint több egyéni ösztöndíjas is be tud kapcsolódni), és lehetővé teszi a részvételt a nagyobb nemzetközi projektekben. Egy évben eleinte egy-egy, néhány éve két-három fókuszcsoport dolgozik a Collegiumban, ezek szervezői a permanent fellow-k mellett

lehetnek más tudósok is, javaslataikat, akár az egyéni pályázókét a nemzetközi Tudományos Tanács bírálja el. Néhány példa az elmúlt évek fókuszcsoportjainak tematikájából: *A tervgazdálkodástól a piacgazdaságig* (1993/94), *A posztkommunizmus politikai pszichológiája* (1994/95); *A politika és a gazdaságpolitika viszonya a posztsozialista gazdaságokban* (1997/98); *Elméleti biológia* (1994/95 és 2001/2002); *Nyelv és evolúció* (1996/97); *Intézményépítés az új demokráciákban* (1998/99); *Kép és képiség* (1998/99); *Humántudományok történeti és összehasonlító nézőpontból* (1999/2000); *A biológiai mozgás eredete* (1999/2000). Hogy e fókuszcsoportok eredményesebben tarthassák a kapcsolatot a magyar tudományos élettel, a szervezők meghívják a résztvevők közé egy-két olyan részmunkaidős *társult kutatót* (*associate fellow*), akik budapesti munkahelyüket megtartva bevonják a külföldi kollégákat az ott folyó tevékenységekbe is.

A Collegium Budapest tevékenységének még egy fontos aspektusát ki kell emelni: az efféle nemzetközi és interdiszciplináris tudományos intézetek ugródeszkául szolgálhatnak az európai integrációhoz, sőt, valójában maguk ennek egyik első hatékony formái. A Collegium Budapest erre érhető módon sok figyelmet fordított, hiszen azoknak az intézményeknek a sorába tartozik, amelyeknek létrejöttét, anyagi alapjait az EU több államának együttműködése alapozta meg (hasonlóan a Firenze melletti, fiesolei Európai Posztgraduális Egyetemhez, amelyet a hetvenes években alapítottak). Egyben ez az első olyan intézet, ahol az együttműködésben egy volt szocialista állam, egy leendő tag már a megalapítástól kezdve partner volt. A Collegium Budapestet támogató nemzetközi összefogás az 1992-es diplomáciai megegyezések nyomán, 1997-ben a támogató államok, alapítványok és a magyar állam között kötött nemzetközi szer-

ződés formáját öltötte. Az EU kelet-európai kiterjesztésével foglalkozó politikusok évek óta támaszkodnak a Collegium Budapest – és más hasonló, újabban létrejött közép-kelet-európai tudományos központok – tevékenységére, szervező munkájára, gyakran fordulnak meg konferenciáinkon, előadásainkon. 2000 márciusában rendezték meg az EU Bizottság mellett működő tudományos testület (Forward Studies Unit of the European Commission) 18-ik *Carrefour* (útkereszteződés) elnevezésű konferenciáját, a *Régiók a kibővített Európai Unióban* címmel. Ennek lebonyolítását a Collegium Budapest szervezte meg az Akadémia, a magyar kormány és a budapesti önkormányzat segítségével. Az 1999 nyarán és őszén, a csatlakozni készülő államok tudományos intézetei számára kiírt *Kiválóság-központ* pályázaton a Collegium Budapest a 186 pályázó között a 3. helyre került, így egyike lett azon hat magyar intézménynek, amely 2000 és 2003 között jelentős EU-támogatásban részesül. Érdemes megjegyezni, hogy a pályázat kiírásának ötlete magától a Collegium Budapestől származik, amely e célból egy nemzetközi konferenciát szervezett 1997-ben, s az itt kidolgozott javaslattal segítette elő, hogy ebben a pályázatban 35 további közép-európai intézmény anyagi támogatásban részesüljön.

II. A Collegium Budapest tudományos programja 2001–2002-ben

Intézményünk ebben az akadémiai évben 14 saját munkatervén dolgozó senior fellow, 3 rektori vendég, 12 junior fellow és három fókuszcsoport meghívásával töltötte ki a programját. Az egyéni ösztöndíjas kutatók között volt több történész (*Faruk Birtek, Selim Deringil, Alexander Gavrilov, Constantin Iordachi, Olga Khavanova*), antropológus (*William C. Christian, Don Handelman*), filozófus (*Tsotso Bojadziev, Boros János, Farkas Katalin, Julius Moravcsik*),

egy jogtudós (*Shlomo Avineri*), két biológus (*Günter von Kiedrowski*, *Miklós István*), egy művészettörténész (*Pavla Sadilkova*), egy politológus (*Pieter Vanhuysse*).

Az *Agy evolúciója és a megismerés* tematikájával foglalkozó, két biológus, *Szathmáry Eörs* és *Jean-Pierre Changeux* által szervezett fókuszcsoporthoz munkájában kilenc fellow vett részt (a nyelvész *Derek Bickerton*, az etológus *Csányi Vilmos*, a filozófus *Daniel Dennett*, a neurobiológus *Gulyás Balázs*, továbbá egy nagyobb csoport pszichológus: *Zvia Breznitz*, *Kovács Ilona*, *Lukács Ágnes*, *Nánay Bence* és *Pléh Csaba*). Az év során négy konferenciát illetve műhelymegbeszélést tartottak: 2001 decemberében *A korai kognitív fejlődést károsító tényezőkről*, 2002 februárjában a fókuszcsoporthoz tematikájával azonos címmel az egész projektről, áprilisban a *Diszlexia kognitív és neorpszichológiai tanulmányozásáról*, májusban pedig a *Williams-szindrómáról*.

A második csoport, amelyet a szociológus *Kovács András* irányított, és 8 történész, antropológus illetve szociológus fellow (*Andor Eszter*, *Esther Benbassa*, *Alina Cala*, *Zvi Gitelman*, *Diana Pinto*, *Prepuk Anikó*, *Joachim Schlör* és *Jonathan Webber*) részvételével a *Zsidóság a modern Európában* című témakört dolgozta fel. A Közép-Európai Egyetem (CEU) *Jewish Studies* Programjával együttműködve márciusban konferenciát szerveztek *A zsidóság és a modernség* címmel. Problémafelvetésük röviden így jellemezhető: a második világháború és a Holocaust után évtizedekre úgy tűnt, hogy a zsidó kultúra lehetőségei felszámolódtak Európában, és míg Amerikában vagy Izraelben továbbfejlődhetnek, illetve kibontakozhattak önálló formái, Európában csupán két lehetőség maradt: emlékezés az áldozatokra, illetve a maradék zsidóság teljes asszimilációja. Ez a helyzet azonban a 20. század utolsó évtizedeiben mindenekelőtt 1989

után alaposan megváltozott. Több európai országban megfigyelhető volt a zsidó identitás ápolásának és vállalásának új népszerűsége, amelynek további támaszt adott 1989 után a kelet-európai (orosz és ukrán) zsidóság egy részének nyugatra vándorlása. Az európai zsidó kultúra új önmeghatározásának több tényező ad aktualitást a 21. század elején. Ilyennek tekinthető az EU kiterjesztése, és az elmúlt évben szomorú aktualitást adott az ezzel kapcsolatos vitának 2001. szeptember 11-e és az izraeli–palesztin konfliktus tragikus elmérgesedése.

A történész *Daniel Nordman* és az antropológus *Zempléni András* vezette a harmadik csoportot, amely kutatási programjának a *Tér szerkezetéről és szerkezetéről Európában a középkortól napjainkig* címet adta. Ez a terv a Collegium Budapest 1997-es *Határok, terek és identitások* című, részben ugyane kutatók által kezdeményezett projekt folytatása, amelyben középkorkutatók (*Dominique Iogna Prat*, *Nagy Piroska*, *Didier Méhu*), antropológusok (*Albert Réka*, *Hofer Tamás*, *Claude Macherel*, *François Walter*, *Alex Weingrod*) és történészek (*Czoch Gábor*, *Marie-Elizabeth Ducreux*, *Jean-François Gossiaux*, *Krasznai Zoltán*, *Sorkoly Gábor*) dolgoznak. Hosszabb külföldi felkészülés után kezdték meg munkájukat egy 2001 novemberben, a párizsi Maison des Sciences de l'Homme-ban és az Institut Hongrois de Paris-ban megrendezett konferenciával, amely a 2001-es *MagyArt* címmel megrendezett *saison culturelle hongroise* keretében illeszkedett. A 2002 májusában rendezett négynapos konferencia szép panorámát adott a sokéves együttműködésben formált interdiszciplináris kérdésfelvetésekről. Az alapkérdés: milyen mitológiai, vallási, kultikus, társadalmi valamint adminisztratív mechanizmusok alakították a tér, s a belőle egy-egy csoport számára kihasított saját „területek” szerkezetét? A kultushelyek, a liturgia, a temetők térszimboliká-

jának elemzéséből kiindulva a vizsgálódások eljutottak a „nemzet halottainak” modern kultuszához, s az ezzel kapcsolatos területi vitákhoz, a „táj”, a „haza”, az „ország” modern meghatározásainak elemzéséhez.

Az idei akadémiai év első félévében került sor a Collegium Budapestben az EU DG Research által támogatott, *Három társadalomtudományi diszciplína Közép-Kelet-Európában* című, még az előző akadémiai évben megkezdett projekt befejezésére, amelynek vezetője két német politológus-szociológus, *Max Kaase* és *Vera Sparschuh* volt. Ennek első műhelymegbeszélését 2001 októberben tartottuk, amelyen a tíz tagjelölt ország harminc kutatója vett részt, akik saját országukról készített beszámolóikban mutatták be, hogyan változott a szociológia, a közgazdaságtan és a politológia az elmúlt tíz évben. A 2002. január 20-ától 24-éig tartó zárókonferencián, amelynek körülbelül 70 külföldi résztvevője volt, a beszámolókat a korreferensek észrevételei, más tudományágak képviselőinek előadásai és összefoglaló elemzések egészítették ki. Részt vett a DG Research főigazgatója, *Achilleas Mitsos* is, az eseményekről a magyarországi sajtó is nagyobb terjedelemben számolt be. A kutatás eredménye (egy összefoglaló kézikönyv és egy élő adatbázis) minden bizonynyal nélkülözhetetlen segédeszköz lesz a Közép-Kelet-Európa integrációjához az új *európai kutatási térségbe* (*European Research Area*).

Az év folyamán még egy sor további konferenciát rendeztünk egy-egy, idén a Collegiumban tartózkodó fellow kezdeményezésére. *Edouard Conte* és *Christian Giordano* (Fribourg, Svájc) szervezésében 2002 februárjában *Lehetséges-e az európai állampolgárság?* címmel tartott műhelybeszélgetés és „Winter School. 2002. májusban Boros János szervezésében többnapos konferencia témája volt *Heller Ágnes filozófiai munkássága*. 2002 nyarán pedig, a Santa Fé Institute-tal és a Közép-Európai Egyetemmel együttműködve *Complex Systems* címmel rendeztünk „Summer School”-t *Kondor Imre* vezetésével.

A most folyó akadémiai év rövid beszámolója nyomán (abban a reményben, hogy jövőre hasonló részletességgel tudjuk bemutatni az akkori fejleményeket), befejezés-képpen csupán egy-két szót szólnék a terveinkről. A jövőre meghívott 14 fellow és 12 junior fellow mellett ismét három fókusz-csoport lesz: a *Tisztesség és bizalom a kelet-európai posztzocialista gazdaságokban* címűt *Susan Rose Ackerman* és *Kornai János* vezeti, a *molekuláris biológia computer-alapú kutatása* címűnek a vezetője *Novák Béla* és *John J. Tyson*. A *Gyenge államok, gyenge társadalmak Délkelet-Európában* fókuszcsoportot *Ivan Krastev* vezeti, e három csoport további több tucat kiváló szakembert hoz Budapestre, több hónapra. Bizunk abban, hogy ittőlükből sokféle módon profitálhat a magyarországi akadémiai élet.